

С. Д. Бережний,
кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Апеляційного суду Хмельницької області,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 347.97/.99 (477) “16/19”

СУДОВА СИСТЕМА НА ПОДІЛЛІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Досліджується питання застосування іноземного права на Правобережній Україні в XVI–XIX столітті. Проаналізовано основні джерела права України та недоліки судоустрою на Правобережній Україні в XVI — першій половині XIX століття.

Ключові слова: судова система, магдебурзьке право, Литовський статут.

З проголошенням незалежності України активізувався процес дослідження історичного минулого українського права. Стало можливим висвітлювати цей процес на засадах об'єктивності, ідеологічної неупередженості, враховуючи безперервність правового розвитку українських земель навіть у періоди відсутності національної державності.

Необхідність у таких дослідженнях очевидна, оскільки вивчення минулого українського народу, зокрема його права як регулятора суспільних відносин дає можливість зрозуміти складні суспільно-економічні, правові проблеми розпочатої судової реформи в Україні. Аналіз минулого дає змогу прогнозувати наслідки процесу реформування судоустрою та судочинства в державі.

Питання існування іноземного права на Правобережній Україні в XVI–XVIII ст.ст. завжди цікавило дослідників історії та права. Уже у другій половині XIX ст. історія польського і німецького магдебурзького права в Україні вивчалась істориками Німеччини (Р. Реппель, А. Гальбан), Польщі (А. Яблонський, В. Мацейєвський, М. Божинський, В. Модзалевський), Росії та України (М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович, О. Кистяківський, О. Левицький, О. Лазаревський, І. Каманін, П. Щербина).

М. Ф. Владимирський-Буданов у монографії “Немецкое право в Польше и Литве” зазначав, що основним джерелом права в Білорусії та на Правобережній Україні було магдебурзьке право [1, с. 92]. Поділяючи цю думку, М. Кобилецький зазначав, що важливе значення в рецепції римського права на українських землях відіграло магдебурзьке право [2, с. 121–125].

Магдебурзьке право — міське самоврядування і статут, за яким існували усі міські установи м. Магдебурга. Протягом XII–XIII ст.ст. магдебурзьке право поширювалося на територію Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. У кінці XIII — на початку XIV ст. воно почало поширюватися на українські землі, найраніше його отримали українські міста і села, що входили до складу Галицько-Волинської держави.

Першим із відомих на сьогодні привілеїв на надання магдебурзького права українським містам став привілей останнього Галицько-Волинського князя Юрія II Тройденевича, м. Сянок [2, с. 121]. Деякі з міст, наприклад, Кам'янець-Подільський, Львів та Київ, мали повне магдебурзьке право, інші — тільки частину цих прав та установ. Управління містом, за магдебурзьким правом, переходило до ради, яку обирали привілейовані верстви міського населення.

М. Грушевський, будучи прихильником колонізаційної теорії створення українських міст, вважав, що внаслідок рецепції магдебурзького права правовий устрій українських міст не був пов'язаний з правовим устроєм давньоруських міст, що Україна мала свій шлях розвитку, який відрізнявся від того, яким прямувала Росія. Отже, український шлях був більше пов'язаний у своєму історичному розвитку із Західною Європою, ніж з Росією.

Подільські землі входили до складу Польщі з 1434 р., на відміну від Київських, Волинських, Брацлавських земель, які увійшли до складу Речі Посполитої в 1569 р. за Люблінською унією [3, с. 268]. За адміністративним устроєм кожне з чотирьох воєводств ділилося на повіти. Напередодні об'єднання Правобережної України з Росією у 1793 р. Київське воєводство ділилося на Київський, Житомирський та Овруцький повіти; Волинське — на Луцький, Володимирський і Кременецький; Подільське — на Кам'янецький і Летичівський; Брацлавське — на Вінницький та Брацлавський повіти.

Відповідно до адміністративного устрою у воєводствах та повітах були утворені польські суди, що було результатом експансії Польщі на Схід. На Західному Поділлі польські суди існували ще з 30-х р. XV ст., оскільки ці землі увійшли до складу Польщі раніше.

Слід зазначити, що утвердження польської судової системи, в якій основним джерелом був Повний звіт статутів Казимира Великого, супроводжувалося витісненням судового устрою, який існував раніше на Правобережній Україні, та яке базувалося на російсько-литовському праві, а також на звичаєвому праві українського народу.

У королівських грамотах, на підставі яких утворювалися польські суди, зазначалося: “Ми замінюємо російське і всяке інше право, яким вони раніше користувались, німецьким правом, а саме — магдебурзьким” [4, с. 14].

Польська судова система на Поділлі, як і на всій Правобережній Україні, мала становий характер і відзначалася паралелізмом судових органів. Тут діяли земські, повітові суди, головні суди, трибунали, подкоморні, міські (старостинські), сеймикові, військові, прикордонні та інші суди [5, с. 131, 144, 157]. Найбільш розповсюдженими були земські, міські та подкоморні суди.

До земського суду входив суддя, підсудок і писар, вибрані на повітових сеймиках та пожиттєво затверджених королем. До компетенції цього суду належав розгляд цивільних справ, де однією зі сторін був шляхтич. Крім того, земський суд виконував нотаріальні функції (засвідчував заповіти, поділ майна, договори тощо). Засідання земського суду, так звані рочки, проводилися тричі на рік: у січні, після польського свята трьох королів, так звані трикрульські, троїцькі та михайлівські — після католицького свята Михайла, 29 вересня. Кожні рочки тривали 23 тижні [6, с. 460–461].

Першою інстанцією з розгляду кримінальних справ був міський суд (старостинський). До цього суду входив воєвода або старости, призначені королем. Він розглядав кримінальні справи обвинувачених у душогубстві (так у ті часи називали вбивство), зґвалтуванні, грабежі, підпалі та в нападі на дім шляхтича. Запис до міських книг визначав, що міський суд мусить розглянути таку справу. Міський суд розглядав і цивільні справи панів про витребування біглих кріпаків.

У польській судовій системі, що діяла на Поділлі, значне місце займав і підкоморний суд, до якого входив один суддя — підкоморій, який призначався королем з чотирьох кандидатів, які обиралися шляхтою. Підкоморій розглядав справи про землю та її розмежування. Зважаючи на існування феодальної власності на землю, цей суд відіграв значну роль у житті польської шляхти, а посаду підкоморія в польській службовій ієрархії вважали за досить значну.

У складних справах, таких як вирішення земельних спорів між польською шляхтою і містами, функції підкоморного суду, виконували призначені королем

комісари; тоді цей суд називався комісарським судом, який вирішував земельні спори, що мали особливе значення.

Існували також військові та прикордонні суди, які утворювалися за наказом польського короля у надзвичайних ситуаціях. Ці суди розглядали справи учасників козацьких та кріпацьких виступів проти влади короля. Судді цих судів призначалися королем з військових або цивільних представників найбільш реакційно налаштованої шляхти.

Касаційною інстанцією та найвищим судом польської держави був трибунал, до розгляду в якому підлягали справи, що вже були розглянуті в міському суді свого воєводства, коли сторона, потерпіла від злочину, не була задоволена рішенням суду.

У містах, які отримали повне магдебурзьке право, утворювалися суди лавників, які склалися із лавників і войта. Вони розглядали кримінальні та цивільні справи міщан, проводили розподіл майна і виконували заповіти. Войт та лавники обиралися громадою міста і підпорядковувалися міській раді, яка мала не тільки адміністративні, а й судові функції (затверджувала цивільні угоди, вирішувала безспірні позови, розглядала малозначні кримінальні справи).

У містах, які мали неповне магдебурзьке право, судова та адміністративна влада була в руках міського магістрата, магістратський суд складався з бургомистра, лентвойта, радців і лавників. А в таких містах Подільського воєводства, як Кам'янець-Подільський, Летичів, Бар, крім магістратського суду існували і суди національних юрисдикцій. Так, з 1491 по 1670 р. в м. Кам'янець-Подільському існувала російська юрисдикція зі своєю управою і судом для української общини міста. До 1790 року в цьому місті існувала й вірменська юрисдикція. Таким чином, в одному місті, отримавши повне магдебурзьке право ще при литовських князях Юрію та Олександрі в 1374 році, існувало три суди: польський, який розглядав справи за магдебурзьким правом, український, що послуговувався українським (російським) правом, та вірменський — вірменським правом.

Особливе місце м. Кам'янець-Подільський в історії Поділля пояснюється його географічним розташуванням. Місто-фортеця, засноване на півострові, утвореному крутим поворотом русла р. Смотрич, що протікає у глибокому скелястому каньйоні, фактично було неприступним.

Надане місту магдебурзьке право і вигідне розташування на перехресті торговельних шляхів сприяло розвитку ремесел і торгівлі. Населення міста було об'єднано у три національні спільноти: руську, польську і вірменську, які відповідно утворили три центри — Польський, Руський і Вірменський ринки.

Судова система на Правобережній Україні мала становий (тобто класовий) характер. Суди комплектувалися з представників шляхти, їм належала і керівна роль у судах, які, в першу чергу, захищали інтереси правлячої польської еліти. Селянин Речі Посполитої не мав жодних політичних прав.

З 1518 року в земських, міських та інших польських судах заборонялося розглядати справи за скаргами кріпаків на їх власників. Кріпаки перебували у повній залежності від свого пана. У вотчинному суді встановлення складу злочину, ступінь вини і вид покарання залежав і від рішення власника маєтку.

Досліджуючи судову практику польських судів у вирішенні цивільних справ на правобережній Україні, С. Сташиц писав, що в судах володарювали тяганина, неправосудність тощо [7, с. 277]. Так, більше двох століть тривала судова тяганина польських панів з громадою м. Кам'янець-Подільський за землю. За рішенням королівських комісарів у міста відібрали приблизно 300 десятин землі [8].

Аналізуючи польську судову систему XVI–XVIII ст.ст., слід зазначити, що незважаючи на велику роль польського і магдебурзького права, одним з основних джерел права на Правобережній Україні було русько-литовське право. Цей висновок підтверджується багатьма фактами.

У 1569 році при прийнятті рішення про об'єднання Польщі та Литви в одну державу Річ Посполиту Люблінський сейм визнав дію другого Литовського статуту 1566 році (всього їх було три: 1529, 1566, 1588 рр.) на Правобережній Україні.

Джерелами для укладання норм права в Литовському статуті були: звичаєве право українських і білоруських земель, шляхетські привілеї, ухвали і постанови князя, великокнязівської ради і сеймів, привілеї містам та етнічним групам [9, с. 75].

З 1588 року як джерело права застосовувався Третій Литовський статут, який за словами історика А. Кистяківського, не менше трьох разів передруковувався руською (українсько-білоруською) мовою, поки його не заборонила польська влада [10, с. 32–33].

Досліджуючи судові рішення польських судів, В.І. Баршевський встановив, що ще на початку XVII ст. в кожному суді України застосовувався Литовський статут видання 1588 р. Посилання на норми Третього Литовського статуту неодноразово зустрічаються і в рішеннях польського коронного трибуналу [3, с. 65].

Не принижуючи ролі магдебурзького права як джерела права на території Правобережної України, слід відмітити, що магдебурзьке право досить повно застосовувалося в містах, які належали державі (королівщині), але їх було небагато. Це право часто змінювалося та замінювалося нормами звичаєвого права. Про це свідчить практика копних судів, які вирішували справи на підставі звичаєвого українського права [11, с. 69–74].

Ці факти спростовують концепцію західної історіографії, яка намагається довести, що до рецепції магдебурзького права на території України не існувало самостійного судового устрою.

У Правобережній Україні XVI–XVIII ст.ст. існувало німецьке і польське право та Литовський статут, в основі якого, лежить звичаєве українське право, що брало свій початок з давньоруського звичаєвого права.

Питання щодо впровадження на території Правобережної України російського судоустрою постало після прийняття 27 березня 1793 р. Катериною II Маніфесту про приєднання звільнених земель Правобережної України до Російської імперії.

Разом з утворенням губерній у 1796 р. відбулось і відкриття судів. У межах губернії суди ділились на три судові інстанції:

- 1) перша — повітовий суд, магістрат або ратуша, нижча розправа;
- 2) друга інстанція — верхній земський суд, губернський магістрат і верхня розправа;
- 3) третя — палати цивільного і кримінального суду для всієї губернії.

До складу повітового суду входив суддя та два засідателі, які обиралися дворянами повіту і затверджувалися губернатором. Дворянська опіка встановлювалася при повітовому суді й складалася з повітового провідиря дворянства, повітового судді та засідателів.

Верхній земський суд комплектувався з певних департаментів, кожний з яких складався з голови, призначеного імператрицею за клопотанням Сенату, та п'яти засідателів, які обиралися дворянством губернії.

До міського магістрату входило два бургомістру і чотири ротмани, обрані торговцями та міщанами міста. При кожному міському магістраті утворювався міський сирітський суд. До нього входили міський голова, староста, два члени міського магістрата та два засідателі.

Губернські магістрати також комплектувалися з департаментів. До кожного департаменту Сенатом призначався голова, а три засідателі обирались торговцями та міщанами губернського міста.

До складу нижньої розправи входили суддя, якого призначало губернське правління та вісім засідателів. Верхня розправа також складалася з департаментів, до кожного з яких входив голова, котрий призначався Сенатом, та п'яти засідателів, які обиралися селянами.

У той же час були посади губернських прокурорів, прокурора при верхньому земському суді, губернському магістраті, верхній розправі, посади губернських стряпчих при станових судах другої інстанції, а в кожному повіті — посада повітового стряпчого.

Судоустрій згідно із законом від 7 листопада 1775 року мав на меті “безперешкодне відправлення правосуддя”. Істотним недоліком тогочасного судоустрою і судочинства був їх становий характер, оскільки до різних верств населення застосовувалися різні закони.

Відповідно до Уложення про губернії 1775 р. основною фігурою губернської влади був губернатор, і затвердження обраних осіб залежало від нього [12]. Обрані судді підпорядковувалися губернатору, як і всі інші посадовці. Вони не були підзвітні тому стану, який їх обирав. Судді вважалися на державній службі, користувалися чинами і нагородами та підлягали відповідальності нарівні з посадовцями [13, с. 148–149].

Обрані засідателі при розгляді справ жодним чином не впливали на рішення. Називаючи їх “музиками”, російський юрист Б. І. Сиромятніков писав: “... исторический “квартет” юстиции не много выиграл от того, что “музыканты” расселись или были рассажены на этот раз в ином порядке” [14, с. 181–183].

За своєю класовою сутністю російська судова система, що змінила польську на теренах Правобережної України, зокрема на Поділлі, належала до одного й того ж типу права — феодального. Разом з тим польська і російська судові системи суттєво різнилися за видом судів, їх комплектацією, порядком судочинства, судовим захистом і т. ін. Так, наприклад, судоустрій за Уложенням про губернії 1775 р. значно відрізнявся від судоустрою за Литовським статутом, книг “Порядок”, “Саксон”. Російський судовий процес за указом “О форме суда” і Воїнським артикулом відрізнявся від судового процесу, який викладений у джерелах польського судового права і в проекті Збірки українських законів 1743 р. [15, с. 168].

Зрозуміло, що польські та російські судові системи не могли одночасно існувати на Правобережній Україні, що призвело до ліквідації Катериною II польської судової системи. Надалі Павло I у 1796 р. знову відновив на території України польську судову систему та розпорядився реорганізувати Київську, Подільську і Волинську губернії.

Подільська губернія поділялася на такі повіти: Кам’янецький, Проскурівський, Ушицький, Могилевський, Ямпільський, Ольгопільський, Летичівський, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Балтський. Остаточо затвердження кордонів Поділля відбулося 19 липня 1804 р.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою Правобережної України були встановлені головні суди, земські повітові та підкоморні суди. Нижні й верхні розправи, губернські магістрати, цивільні та кримінальні палати були ліквідовані. Судовий процес і судочинство провадилося в судах польською мовою.

Виконання судових вироків було покладено в повітах — на повітові суди, в містах — на міські. У 1812 році було введено єдиний по всій імперії порядок виконання судових вироків: вони були передані в містах міській поліції, у повітах — нижнім земським судам.

Існування польської судової системи на землях Правобережної України, яка стала частиною Російської імперії, не могло тривати довго. Приводом для ліквідації польського права стало польське повстання. 19 жовтня 1831 р. Комітет Західних губерній, до якого входили вищі сановники держави під керівництвом графа Кочубея, прийняв рішення замінити польські назви присутніх місць і посадових осіб російськими, об’єднати міські суди з земськими і назвати їх повітовими судами. А головні суди замінити судовими палатами [16].

Основною метою діяльності цього комітету було відродження запровадженого при Катерині II російського судоустрою на теренах Правобережної України. Польські суди знову були ліквідовані указом Миколи I від 30 жовтня 1831 р. Земські суди

були реорганізовані в повітові, а головні суди — в палати кримінального і цивільного суду. Не були тільки відновлені створені Катериною II в 1793–1796 рр. верхні земські суди, нижні та верхні розправи, до складання Збірника місцевих законів Західних губерній дозволялась дія Литовського статуту.

25 червня 1840 р. Микола I указом розповсюдив на Поділлі, як і на всій Правобережній Україні, “Свод законов Российской империи” 1832 р. — і дія Литовського статуту припинилася.

Після ліквідації дії магдебурзького права в містах Правобережної України її судова система була приведена у відповідність з судовою системою Великої Росії. Відмінність залишалася тільки в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царськими актами 1828 і 1829 рр. у судах Київської, Волинської і Подільської губерній була введена російська мова судочинства.

У 1840 році на Правобережжі та в 1842 році на Лівобережжі була призупинена дія місцевого права. У 40–х рр. XIX ст. судова система України була приведена у відповідність із загальноросійською. Вона була доповнена волосним судом, який складався з двох інстанцій: сільської та волосної розправ. Цей суд розглядав справи державних селян.

До підсудності суду сільської розправи належали цивільні справи в позовах на суму до 5 руб. та дрібні кримінальні справи. Волосній розправі були підсудні цивільні справи з вартістю позову до 15 руб. і кримінальні справи, покарання за які не перевищувало 3 руб. штрафу, семи днів арешту або покарання різками до тридцяти ударів. справи в цих судах розглядалися на підставі місцевих звичаїв.

Згідно з російською судовою системою в губерніях Правобережної України діяли палати кримінального та цивільного суду, в повітах — повітові суди, а в містах — міські магістрати. Крім цих судів, були військові, церковні, комерційні, межеві, сирітські суди та дворянські опіки.

Слід відмітити, що російський судоустрій мав становий характер, так як єдиного суду для всіх верств населення не існувало, було відсутнє і єдине законодавство, що робило судову систему громіздкою, розрізною та малоефективною.

Недоліки судоустрою виявлялися, передусім, у втручанні в роботу судів адміністративної влади, ігнорування незалежності суддів при розгляді конкретних справ. Так, Державна Рада у 1862 р. писала, що усі адміністративні посадовці — від пристава до губернатора і міністра — втручались у хід судових справ і заважали законному та правильному відправленню правосуддя [17]. За словами міністра внутрішніх справ О. С. Ланського, адміністрація “їздила по юстиції” [18]. Це призводило до підриву авторитету судової влади у державі.

Надалі у зв’язку з проведенням судової реформи 1864 р. розбіжності між правом Правобережної та Лівобережної України та правом Російської імперії нівелювалися. Подальшу історію українського права можна розглядати як спільну з історією права Росії аж до кінця XX ст.

Список використаних джерел

1. *Владимирский-Буданов, М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве [Текст] / М. Ф. Владимирский-Буданов. — СПб. : Печатня В. Головина, 1868. — 312 с.
2. *Кобилецький, М.* Магдебурзьке право як джерело римського права в Україні [Текст] / М. Кобилецький // *Право України*. — 2007. — № 8. — С. 121–125.
3. *Щербина, П. Ф.* Вибрані праці (історично-правовий цикл) [Текст] / П. Ф. Щербина ; [відп. ред. Р. О. Стефанчук]. — Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2010. — 272 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе [Текст], ч. 1–8. — К., 1859–1914. — Часть 5. Том 1. Акты о городах (1432–1798). — 1869.
5. Центральный Государственный исторический архив Ленинграда (ЦГИАЛ) [Текст]. Дело по преобразованию судебной части в России. — Т. 41. — л. 131–157.

6. Тулуб, З. П. Людолови: історичний роман [Текст] / З. П. Тулуб. К. : Дніпро, 1986. — Т. 1. — 470 с.
7. Сташиц, С. История Польши [Текст]: [в 3 т.] / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения. — М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1954. — Т. 1 / под ред. В. Д. Королюка [и др.]. — 1954. — 584 с.
8. Державний архів Хмельницької області [Текст]. — ф. 196, оп. 3, од. зб. 14581, 14588, 14589, 14663, ф. 1, оп. 1 ед. хр. 416.
9. Хрестоматія з історії держави і права України [Текст]: [навч. посіб.] / А. С. Чайковський, О. Л. Кошиленко та ін. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 656 с.
10. Кистяковский, А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ [Текст] / А. Кистяковский. — К. : Универс. типогр. И. Завадского, 1879. — 841 с.
11. Черкаський, І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII ст.ст. [Текст] / І. Черкаський // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1928. — Вип. 4. — С. 69-74.
12. Учреждения для управления Губерний Всероссийския Империи. Часть первая. № 14.392. Ноября 7 [Текст] // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. — СПб. : Типография П. отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. XXII (1784-1788). — С. 229-304.
13. Головачев, А. А. Десять лет реформ: 1861-1871 [Текст] / А.А. Головачев. — СПб.: Тип. Ф.С. Сущинского, 1872. — 400 с. (издание "Вестника Европы")
14. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое [Текст]. — СПб. : Типография П. отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. XXII (1784-1788). — С. 181-183.
15. Сыромятников, Б. И. История суда в древней и новой России [Текст] / Б. И. Сыромятников // Судебная реформа. — М., 1915. — Т. 1. — 180 с.
16. ЦГИАЛ [Текст]. — Ф. 1266. — оп. 1. — ед. хр. 9.
17. ЦГИАЛ [Текст]. — Ф. 1266. — оп. 1. — ед. хр. 9, 59.
18. ЦГИАЛ [Текст]. Дело о преобразовании судебной части в России. — Т. 18. — стр. 54.

Надійшла до редакції 01.02.2013

Бережной С. Д. Судебная система Подолья XVI — первой половины XIX века

Исследуется вопрос применения иностранного права на Правобережной Украине в XVI—XIX веке. Проанализированы основные источники права Украины и недостатки судостроительства на Правобережной Украине в XVI — первой половине XIX века.

Ключевые слова: судебная система, магдебургское право, Литовский статут.

Berezhnyi, S. D. Judicial System of Podillya XVI — first half of XIX century

The application of foreign law in the territory of the right bank of Ukraine in the XVI — XIX century is examined. The main source of law in Ukraine and shortcomings of the judicial system law in the territory of the right bank of Ukraine in the XVI — first half of XIX century have been analyzed.

Keywords: judicial system, the Magdeburg Law, Lithuanian Statute.

